

А.М.Бовгиря *

ОБРАЗА ЧЕСТІ ГЕТЬМАНА У XVIII ст.**

Досліджуються прояви посягання на честь очільника держави в Гетьманщині XVIII ст. Норми щодо таких правопорушень спеціально не регламентувалися, тож кожен окремий випадок вирішувався із застосуванням положень Литовського статуту, імперських правових актів або враховуючи особисту позицію гетьмана. Образа гетьманської честі розглядається в контексті саморепрезентації влади, що ґрунтується на уявленнях про статус правителя, а також з огляду на сприйняття влади й особи гетьмана в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: гетьман, честь, сакралізація, монарх, правові норми, уявлення.

У 1712 р. гетьманський посланець Костянтин Генваровський направив до Сенату чолобитну, в якій звинувачував калужького коменданта Петра Зибіна в «ругательстве и безчестии» гетьмана Івана Скоропадського. Ішлося про рішучу відмову коменданта надати посланцеві підводи й фураж для коней. Не допомогла навіть офіційна гетьманська «подорожня», яку П.Зибін розірвав і, жбурнувши під ноги, «бранил гетмана Скоропадского матерно», а К.Генваровському сказав: «Един был гетман – Мазепа, а таких вас гетманов много, я его не слушаю и на подорожную его плюю!»¹. Цей випадок цікавий не стільки сприйняттям колишнього гетьмана його сучасником (та ще й російським військовим чиновником), а передусім фактом образи гетьманської гідності. Численні матеріали про зневажання монаршої честі слугують цінним джерелом для студіювання уявлень про верховну владу та імператора в Гетьманщині XVIII ст.² Аналіз проявів зневаги гетьманського гонору дозволяє реконструювати певні аспекти сприйняття гетьмана, його статусу, владних функцій у тогочасному суспільстві.

Чолобитна-донос К.Генваровського створила службовцям Сенату чимало клопотів. На той час існували усталені правові норми щодо розгляду справ про образу монаршої честі, утім гетьман мав зовсім інший статус – він не був суверенним володарем, однак вивищувався серед решти вельмож і царедворців. У Сенаті спробували скористатися прецедентним правом та звернулися до Генеральної військової канцелярії, архівів Посольського й Малоросійського приказів, аби віднайти, «что в старых и новоуказанных статьях о том написано, также из примерных дел что наперед сего за гетманское безчестие кому чинено»³.

* Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Статтю підготовлено за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада)

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.14 об. Тут і далі цитати з джерел наводяться без перекладу.

² Див. докл.: Бовгиря А. «Я вашего царя не знаю...»: українці як фігуранти злочинів про образу честі монарха // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.87–100.

³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.237 об.

Однак нічого суттєвого знайти не вдалося. В одній зі справ 1697 р. фігурував ротмістр Іван Соболев, який говорив «непристойные и плевосеятельные слова» проти І.Мазепи: «Не бывать сему гетману на уряде, на его место будет прислан из Москвы бывший гетман, а в малороссийских городах народ не токмо его гетмана имети, но и имя его гетмана не помянут». За поширення провокаційних чуток ротмістрові присудили смертну кару, котру, за наполяганням гетьмана, було замінено засланням у Казань – на службу в тамтешньому гарнізоні. Аби легітимізувати таку зміну покарання, до справи І.Соболева застосували норму «Уложения» царя Олексія Михайловича 1649 р. про безчестя боярина. Щодо звинуваченого в образі гетьманської честі калужського коменданта, слідство не змогло дійти однозначних висновків. Цей тривалий процес завершився штрафом для П.Зибіна та взяттям його на поруки.

Складність справи з доносом К.Генваровського полягала у правовій невідзначеності такої категорії, як «образу гетьмана». У жодному з чинних у Росії юридичних документів про політичні злочини вона не регламентувалася. У Литовському статуті, який, поряд з іншими правовими кодексами, використовували при судочинстві в Гетьманщині, містилися статті про образу «господарського маєстату» (розд.1, арт.3–5)⁴. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) широко розписане поняття образи честі верховного володаря – імператора та покарання за нього, утім жодним чином не зауважено про захист честі гетьмана⁵. Лише в конституції Пилипа Орлика (1710 р.) знаходимо пункт про образу гетьманського «гонору», однак суто в контексті обмеження владних повноважень правителя:

«Если бы хто з енералных особ полковников, енералных советников, значного товариства и инных всех войсковых урядников над то и самой черни, чи то гонор гетманский дерзнул образити [...] tedy сам ясне велможный гетман приватною своею поместю и владою не меет карати леч на суд войсковый енералный [...] повинен будет задати»⁶.

Зважаючи на особливу увагу авторів цього документа до наведеного аспекту, можна припустити, що в минулому існувало чимало прикладів і прецедентів образи гетьманської честі та покарання за цей злочин. Причому єдиною нормою, яка їх регулювала, були особиста позиція й воля гетьмана. Так, у часи І.Скоропадського триманням на гарматі покарали куземинського сотника В.Павленка – за його злочини, серед яких було й «изнурание чести рейментарской». Згодом гетьман помилював звинуваченого з огляду на його літній вік⁷. Є свідчення, що за образу гетьманської честі для військовиків, котрі

⁴ Див.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінск, 2003.

⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. М.Вислобоков. – К., 1997. – С.43–45.

⁶ Договори й постанови / Упор. О.Алфьоров. – К., 2010. – С.67.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1142. – Арк.3; Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права: XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т.1. – К., 1926. – С.106–107.

не підлягали гетьманському реґіменту, застосовували «Військовий артикул» (1715 р.), де були норми про порушення субординації й образу честі вищого воєначальника підлеглим. У такому ключі, наприклад, провадилася справа проти ґренадера із Санкт-Петербурга Онисима Панова – за «бранные слова» на гетьмана Кирила Розумовського⁸.

Статус очільника Гетьманщини XVII–XVIII ст., звичайно, не дорівнював монаршому. Однак функції фактичного керівництва державою, які він здійснював, та авторитет ставили його вище за простого козацького провідника – першого серед рівних у тодішній суспільній ієрархії. Тому й образа його честі, яка хоч і не набула достатньої реґламентації, усе ж виокремлювалася з численних проявів і прикладів замаху на честь представників генеральної старшини, полковників. Це було пов'язане не лише з вимогами субординації, але й з уявленнями про сакральну природу гетьманської влади, дарованої Богом⁹. Підвалини для такого сприйняття гетьманського статусу заклав ще Богдан Хмельницький. З обрядом висвячення на гетьманство, проведеним 27 грудня 1648 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулася певна легітимізація статусу гетьмана серед інших коронованих монархів¹⁰. Подальше правління Б.Хмельницького, численні свідчення сучасників¹¹, династичні шлюби¹², спроба започаткування власної династії дають підстави окреслювати межі саморепрезентації та уявлення у суспільстві про його владу. Наступники засновника козацької держави намагалися (не завжди успішно) продовжувати цю традицію. Авторитет очільників Гетьманщини періоду громадянської війни був порівняно низьким і не створював достатньо підстав для їх возвеличення. Утім завершення смуги нестабільності, усталення суспільно-політичного життя в Лівобережній Україні знову вивищили гетьманський статус. Авторитарні прояви в управлінні державою, численні панегірики очільникам, зміни в їхньому побуті свідчать на користь такого твердження.

Звичайно, підвищення статусу гетьмана позначалося на відповідному реагуванні щодо проявів образи його честі – «урон гетманского достоинства», «уничужение рейментарской чести». Останнє формулювання заслуговує на більшу деталізацію. У матеріалах про образу честі гетьмана воно зустрічається найчастіше. Реґіментар у Речі Посполитій XVII–XVIII ст. – це очільник окремої частини війська або заступник гетьмана¹³. В українській державницькій традиції XVII та особливо XVIII ст. ці означення стали синонімічними для

⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14664.

⁹ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – Т.ІІІ. – К., 1995. – С.87–89.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. – К., 2014. – С.55.

¹¹ Там само. – С.18–20, 24–26, 53. Див. також лист від 8 березня 1649 р. членів дипломатичної місії Речі Посполитої в Україну, адресований королеві Янові Казимирові: «[...] ми застали Хмельницького, який так значно перемінився [...] що йому вже не йдеться про козацтво, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього» (опубл.: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 / Упор. Ю.Мицик. – Т.1. – К., 2012. – С.204).

¹² Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність // *Родовід*. – 1992. – №4. – С.51–57.

¹³ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. – T.I. – Lwów; Kraków; Warszawa, 1923. – S.375–376.

титuluвання гетьмана й широко вживалися в таких поєднаннях, як «регіментар сей України»¹⁴, «власть рейментарская», «честь рейментарская», «под regimentом» (під гетьманським управлінням) тощо. Очевидно, використання подібного титулування поряд із традиційним «гетьман» мало на меті виокремити особливий статус правителя у середовищі імперських чиновників і підвищити його авторитет серед козаків та простолюду.

Для XVII ст. поки що не вдалося виявити прямих свідчень замахів на гетьманську честь. Можливо, такі прояви особливо не фіксувалися, або їм не надавали виняткового значення, зважаючи на складні реалії внутрішніх конфліктів і зовнішньої експансії. Утім уже з XVIII ст. у судових справах фіксуються випадки процесів проти священників за пропуск гетьманського імені під час церковних служб¹⁵, поряд із численними звинуваченнями в аналогічних діях стосовно монарших імен і титулів. Звичайно, у сприйнятті тогочасного права ступінь провини ієреїв в обох випадках був різним. Однак сам факт порушення подібних справ проти священнослужителів, так само, як і проти канцеляриста, який образив честь гетьмана, неправильно звернувшись до нього¹⁶, або ж того, хто зневажливо поставився до універсалу¹⁷, свідчить про відповідну форму гетьманської саморепрезентації.

Один із фактів «уруна чести рейментарской» зафіксовано з початком XVIII ст., у період правління І.Мазепи. Його як прецедент наведено у згаданій вище справі К.Генваровського 1712 р. Ідеться про стародубського жителя Михайла Орлова, котрий звинувачував гетьмана в «расточительстве» за те, що той накупив своєму племінникові А.Войнаровському маєтностей. До того ж він називав І.Мазепу «ізмєнником»¹⁸. Звинувачення у зраді – дуже серйозний політичний злочин, утім цю справу було виокремлено в 1712 р. саме через образу гетьманської честі. Таким самим чином інтерпретувалися всі доноси проти І.Мазепи до 1708 р., включно з відомою справою І.Іскри й В.Кочубея. Окрім покарання за неправдивий і недоведений донос, їх авторам закидали образу гетьманської честі. І.Мазепа діяв зі звинуваченими на свій розсуд. Так, М.Орлова було засуджено до страти, але за клопотанням гетьмана вирок замінили засланням в Архангельськ.

Подібний до справи К.Генваровського випадок стався 1704 р. з посланцем І.Мазепи Михайлом Волошанином. У Севську йому відмовили у заміні коней, завдавши словесних образ самому посланцеві та гетьманові. Звинуваченого у замаху на честь засудили до заслання «на вечное житие» разом із дружиною та

¹⁴ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 2004. – С.266.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – №2567. – Арк.1–4.

¹⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.3. – Кн.111. – Л.943–955. У 1717 р. гетьман І.Скоропадський подав скаргу проти дяка Івана Овінова, котрий неправильно написав гетьманський титул («не так то надлежит по обыкновению чести его»).

¹⁷ Інцидент трапився 1719 р. в м. Носівка Київського полку на виборах місцевого сотника. Справа дійшла до відкритої сутички між претендентами на цей уряд. В одного з них – протеже гетьмана І.Скоропадського Тимофія Билини, його опонент – представник носівської громади Антон Ястржембський, вихопив із рук і потоптав гетьманський універсал – «на уничтожение чести рейментарской» (див.: Барвинский В. Выборы сотника в м. Носовке // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.18. – X., 1909. – С.398–403).

¹⁸ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.18 об.

дітьми. Утім І.Мазепа пробачив севського коменданта, змусивши свого гінця з ним помиритися¹⁹.

На період І.Скоропадського припадає найбільша кількість випадків образи гетьманської честі. У сприйнятті багатьох сучасників він був слабким і «несправжнім» правителем, тінню свого попередника – І.Мазепи. Невдовзі після здобуття уряду гетьманша Анастасія Скоропадська навіть говорила: «Мы и гетманству сему не рады. Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить»²⁰. Неприйняття І.Скоропадського пов'язувалося також із двовладдям у Гетьманщині, адже гетьман не був самостійним у своїх рішеннях, оскільки при ньому перебував російський резидент, а згодом ще й було запроваджено Малоросійську колегію. Тож гетьман, у свідомості мешканців автономії, ніс відповідальність за дії російської адміністрації та приймав на себе значну долю негативу, пов'язаного з реакцією населення на свавілля царських урядовців.

Надзвичайно показовими у цьому контексті стали зафіксовані в 1715 р. висловлювання слуги чернігівського полковника Павла Полуботка Федора Стичинського, де І.Скоропадський протиставлявся своєму попередникові та наступникові. Після церковної служби з нагоди чергової річниці перемоги під Полтавою й виголошення анафеми І.Мазепі сосницький житель Данило Сергієнко поцікавився у Ф.Стичинського про причину відсутності його на цьому заході, на що той відповів:

«Чему ты радовался и праздновал? Не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман (тобто І.Скоропадський – А.Б.) проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет черниговский полковник (П.Полуботок – А.Б.) гетманом, не так будет за Украину и не будут оную москали разорять и ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он гетманом был».

Потім Ф.Стичинський сповістив своєму співрозмовникові про те, що він чув від інших людей:

«Нинешний гетман человек смирной, за Украину стоять не умеет, кто нападет, то все дерут. Коли б уже дождался, когда гетманом будет полковник (чернігівський – А.Б.). Он за Украину стоял би и москалям ее разорять не давал. Ваш полковник еще не гетман, однако без его приказа москали в полку ваше ничего не берут»²¹.

Подальша доля Ф.Стичинського була трагічною. Два роки у Глухові тривало слідство у справі «о говорених им Стичинским про гетмана Скоропадского и про великороссийских людей непристойных речах». Для продовження розслідування підсудного відправили до Москви. Утім дорогою він помер від паралічу²².

¹⁹ Там же. – Оп.1 (1704). – №32. – Л.1–7.

²⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубовский. – К., 1889. – С.37.

²¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1715). – №36. – Л.1–18.

²² Там же. – Оп.1 (1717). – №8. – Л.3.

Окрім свавілля російських урядовців, мешканців Гетьманщини, особливо представників управлінської верстви, непокоїло також засилля іноземців – вихідців із Балкан – у полково-сотенних адміністраціях. Користуючись покровительством царського уряду, який прагнув створити протипада місцевій еліті, представники сербських, грецьких, волоських родин (Милорадовичі, Афендики, Кантакузини, Капністи) обіймали численні керівні посади, що провокувало конфлікти.

Один із таких епізодів 1718 р. має стосунок і до нашої теми. Ідеться про чутки з приводу нібито близької перспективи усунення І.Скоропадського з гетьманства й передачу булави грекові-фанаріотів А.Кантакузину²³. У справу був змушений втрутитися сам гетьман, котрий перебував на той час у Москві. За його наказом над ініціаторами поголосу відбулося слідство («соплетателей между народом малороссийским лщєнія, безсовестных пліток и рождающий бунтовскій початок соблазн [...] о пронесєніи на зверхнейшую власть и о иных особах плутнях и уничижанія») ²⁴. У цій справі проявилися два обвинувачувальних аспекти – «бунт» і «уничиження чести рейментарской». Примітно, що гетьманська влада означалася як «зверхнейшая». Серед декількох фігурантів опинився іркліївський сотник Словоуї Сербин, якому інкримінувалися такі слова: «Ну, миленькие, помятайте тое, же после сего вашей козацкой власти не будет, а тилко все врядники иноземци будут, а нас тут прислано постерегать вас, чтобы вы, миленькие, не изменили» ²⁵. Інший обвинувачений – слуга гадяцького полковника Михайла Милорадовича Григорій Волошин – нібито говорив міщанинові з Гадяча Іванові Ставицькому про те, що генерал А.Кантакузин невдовзі стане гетьманом, його власного пана (тобто М.Милорадовича) поставлять полковником ще й над слобідськими полками, натомість І.Скоропадського відправлять у монастир. На що І.Ставицький закликав співрозмовника не ображати гетьмана та стверджував, що не пам'ятає жодного реїментаря, постриженого у ченці. Колишній ковалівський сотник (1713–1716 рр.) Афанасій Волошин (Кицеш), відомий ще завдяки конфлікту з генеральним суддею Іваном Чарнишем²⁶, у цій справі фігурував як обвинувачений в «обелзі (оббріхуванні) и уничиженіи чести рейментарской» Він, зокрема, говорив гадяцькому протопопові Симеонові про те, що полковник М.Милорадович такою в Москві користується «милістю від государя», якої, мовляв, і сам гетьман не має. На що його візаві нібито заперечував, що кожен має честь і милість за своїм статусом: «ясновельможный – гетманскую, полковник – полковничью» ²⁷. Цікаво, що самі по собі чутки про можливе чернецтво І.Скоропадського не були чимось екстраординарним. Скажімо, 1719 р. у Стародубі фіксували розмови про таку перспективу: «Ясновельможный гетманство сдает Толстому – зятю своему а сам идет в чернци. Бо за слабости здорovia не может на коня сестъ» ²⁸.

²³ Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии // Киевская старина. – 1904. – №6. – С.451–464.

²⁴ Там же. – С.458.

²⁵ Там же. – С.459.

²⁶ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.402.

²⁷ Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии. – С.463.

²⁸ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1760. – Л.1100.

Гетьман І.Скоропадський, попри безумовну лояльність до царя, часто ставав об'єктом уваги донощиків, чиї дії зазвичай трактувалися як злочин лже-доносительства та образа честі регіментаря. В одному з таких доносів ішлося про зносини гетьмана з П.Орликом, а також про його намір «погубити» розквартировані в Гетьманщині російські полки. І.Скоропадський нібито говорив: «Досталось бы им, что и нам в Батурине»²⁹. Згідно з іншим документом, складеним відомим донощиком Данилом Забілою, який за неодноразові такі свої дії навіть відбував покарання на Соловках³⁰, І.Скоропадський «укоритилно говорил о Москве и государе, а государев указ, присланный с Воронежа, уничтожил». Також він звинувачував гетьмана у схильності до протекції колишнім прихильникам І.Мазепи³¹.

Утім найбільший відкритий конфлікт зі своїм підлеглим, перебіг якого неабияк принижував честь і гідність гетьмана, розгорівся в 1715–1722 рр. Ідеться про справу з новгородським сотником, колишнім протопопом Федором Лісовським³². Останній, користуючись прихильністю Петра І, чинив відверте свавілля щодо мешканців протопопії та сотнян³³, ігнорував накази полковника й універсали гетьмана, писав доноси на І.Скоропадського, привселюдно ганив його, виявляючи цілковиту зневагу до гетьманської влади³⁴. Апогеем конфлікту стала суперечка між сотником і гетьманом, під час якої другий навіть намагався вдарити першого тростиною, а той у відповідь відштовхнув регіментаря та спробував відібрати в нього його «зброю». Невідомо, чим би скінчилася ця суперечка, якби на допомогу гетьманові не прийшли його слуги³⁵. Не маючи сил упоратися зі своїм бунтівним підданим, І.Скоропадський писав Петрові І, указуючи на численні випадки «безчестія Лісовским ево гетманской фамилии», «поношеніи безчесными словами» та просячи покарати того. Утім імператор, реагуючи на гетьманське послання, лише посадив сотника на один місяць «під караул», залишивши його на своєму уряді³⁶.

Конфлікт І.Скоропадського зі сотником Ф.Лісовським був наслідком послаблення гетьманської влади в результаті інкорпораційної політики московського уряду, яка призвела до урізання повноважень і владних функцій очільника автономії. Це не могло позначитися на сприйнятті самого статусу гетьмана як владного символу. Тож суперечки, подібні до згаданого конфлікту, що зачіпали гетьманську честь, були непоодинокими, хоча й не набували відтоді такої публічності та гостроти. Скажімо, один із відомих випадків стався 1716 р., коли новомлинський сотник Григорій Шишкевич, сварячись із мешканцем села

²⁹ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1714). – Д.14. – Л.5 об.

³⁰ Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2013 – №1. – С.67–79.

³¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – Д.10. – Л.10.

³² Див. докл.: Горобець В. Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу: гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722 // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.14. – К., 2014. – С.138–161.

³³ Лише справа з описом таких дій Ф.Лісовського у часи, коли він очолював Гадяцьку протопопію та його конфлікт із місцевим полковником Іваном Чарнишем нараховує понад 800 арк. (див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.39. – Кн.1745).

³⁴ Горобець В. Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу... – С.159.

³⁵ Там само. – С.160.

³⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.39. – Кн.1745. – Л.250.

Кнути своєї сотні козаком Пилипом Гахою, образливо висловився проти гетьмана: «Чому ти, скурвий син, псяча борода, не буваєш у мене, бунту не престерегаєш?!». Той відповів, що вже старий, але його син справно служить, а він уже з десятків сотників перебув і сімох гетьманів знав. Урядник у відповідь на таке зухвальство пригрозив побити П.Гаху киями. Останній апелював до гетьмана: «Есть у нас зверхнейшая власть гетмана, то ми ей и будем уклоняться». Після цього сотник і вимовив крамольні слова супроти ясновельможного:

«Не оборонить од мене тебе гетман, скурвий син. Ось ему дуля! Не з его ласки сотничтво имею, а с ласки светлейшого князя (тобто О.Меншикова – А.Б.). Нехай же гетман то знает, же своих крвних судією енералним, другого полковником Лубенским [зробив], а у моего хлопца больше розуму, анеж у них»³⁷.

Образом сотником гетьманської честі стала каталізатором судового процесу проти нього за численні зловживання на сотницькому уряді. Утім ця справа так і не матиме реальних наслідків для обвинувачуваного, що зайвий раз демонструвало слабкість авторитету влади гетьмана у старшинському середовищі та його неспроможність захистити «рейментарський гонор»³⁸.

Про таке свідчить, зокрема, і донос козака Лубенського полку Івана Кушніра на полкового обозного Павла Мартоса. Останній за присутності полчан лаяв гетьмана, котрий, за його словами, «отпустил череву як москаль». А ще, тримаючи в руках гетьманський універсал, говорив: «Я плюю на государя и на гетмана»³⁹. Однак цей донос став причиною розслідування проти полкового обозного аж ніяк не за образу честі гетьмана, а через ті його висловлювання, що зачіпали монаршу гідність.

Для періоду гетьманування Данила Апостола поки що вдалося виявити лише один зафіксований випадок замаху на гетьманську честь. Можливо, причина полягає у браку доступних джерел. Однак, цілком імовірно, загальна кількість таких справ була справді меншою порівняно з правлінням попередника, оскільки змінилося саме ставлення до гетьманського статусу. Після тривалого періоду безгетьманства, що позначилося продовженням тенденції применшення традиційних прав і вольностей тодішньої еліти, її представники воліли бачити в рейментареві заступника, а не опонента. До того ж сам Д.Апостол діяв у дещо сприятливіших умовах, аніж його попередник, і спромігся досягти більшого утвердження свого становища, принаймні в Гетьманщині. Показово, що 1728 р. він видав універсал, яким заборонялося подавати скарги імператорові в обхід гетьмана. Очільник автономії провадив подвійний курс: з одного боку – вірнопідданство російському престолу, з іншого – дії правителя-автономіста на зміцнення й розбудову Гетьманщини⁴⁰.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.164. – Арк.5.

³⁸ Див. докл.: *Горобець В.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.11/12. – К., 2015. – С.210–254.

³⁹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1718). – Д.47. – Л.29–30.

⁴⁰ *Пришляк В.* Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.175.

Фігурантом цього єдиного зафіксованого факту образи гідності Д.Апостола, за іронією долі, став уже згадуваний вище К.Генваровський – посланець І.Скоропадського, котрий позивався за образу честі свого патрона в 1712 р. Однак 1731 р. його самого звинуватили у злочині проти гетьманського «гонору». Тепер він перебував уже у вищому статусі – крелевецького сотника (обійняв цей уряд у 1715 р.). Через скарги стосовно зловживань, подані отаманом Крелевецької сотні Іллею Камінським, гетьман наказав К.Генваровському негайно прибути до Глухова для з'ясування всіх обставин справи. Читаючи гетьманського листа сотник нібито промовив: «Что гетман всяческих плутов слушает! А он и сам изменник и был в измене, а ныне пожалован в гетманы, а я служу в верности ея императорскому величеству, и сотничество своей кровью заслужил, а он хочет меня отставить от сотничества»⁴¹. Висловлювання К.Генваровського на адресу правителя – доволі типові для справ про образу гетьманської честі. Утім увагу привертає процедура розслідування. До матеріалів слідства залучено «малороссийские права», зокрема Литовський статут як їх складову. Але найголовніше: до словесного вчинку крелевецького сотника – образи честі гетьмана, було застосовано статутову норму про завдання шкоди господарському маєстатові. Таким чином статус гетьмана тут прирівнювався до статусу великого князя. К.Генваровському у цій справі, утім, удалося уникнути покарання, натомість його зазнав І.Камінський – за неправдивий донос і наклеп⁴².

Справи про образу, де фігурував гетьманський статус останнього його носія – Кирила Розумовського, слід відділяти від загальної маси справ про образу честі представника родини імператорського фаворита⁴³. Зважаючи на несподіване вивищення Розумовських пересічні мешканці Гетьманщини жваво цікавилися подробицями їхнього життя та пліткували про зв'язки імператриці з Олексієм Розумовським, про їхніх спільних дітей тощо. Водночас спроби поширення таких чуток, які зачіпали передусім монаршу честь, суворо переслідувалися й перебували у віданні Таємної канцелярії. Натомість поодинокі випадки образи Кирила Розумовського як гетьмана розглядав він сам, або ж Генеральна військова канцелярія чи Генеральний суд. Суть таких справ зводилася в основному до виявів невдоволення карколомною кар'єрою правителя, котрий завдяки протекції імператриці піднявся з низів й несправедливо отримав булаву. Особливе становище Розумовських при дворі, попри його очевидну користь для Гетьманщини, не могло не викликати невдоволення передусім серед «старої еліти». Саме так трактував новий статус Розумовського її представник – миргородський полковник Василь Капніст, який стверджував, що «желание мое быть гетманом не сбылось, ибо обрали гетманом К.Г.Розумовского не по его должности»⁴⁴.

Традиційними формами образи гетьманської честі залишалася зневага до універсалів і розпоряджень правителя. Характерний приклад: справа відставного

⁴¹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Л.361.

⁴² Там же. – Л.377.

⁴³ Бовгира А. «Наш Розумовский с вашей государиней живет»: фаворитизм в суспільній свідомості мешканців Гетьманщини XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень. – К., 2013. – С.229–239.

⁴⁴ РГАДА. – Ф.248. – Оп.13. – Д.793. – Л.58.

капітана Молдавського гусарського полку Йосифа Танського, у 1763 р. звинуваченого в «порицании гетмана» через ігнорування його ордера та заяви про те, що останній йому «не указ», і нікого, окрім Сенату, він слухатися не буде⁴⁵.

Утім серед головних аспектів подібної категорії злочинів було сприйняття гетьмана як простолюдина. Так, у 1754 р. за відповідним гетьманським поданням розглядалася справа переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, котрий у розмові з іншим полковим осавулом Яковом Пилипенком натякнув на нешляхетське походження К.Розумовського. М.Лукашевич шість місяців провів у в'язниці та згодом, за розпорядженням гетьмана, був відпущений із-під варти з нагоди народження спадкоємця престолу Павла Петровича⁴⁶. Додатковим покаранням йому став штраф, позбавлення уряду й підписки утримуватися на майбутнє від таких «непристойных слов». Згідно з матеріалами слідства, вирок М.Лукашевичу за «предерзновенные слова» було ухвалено й подано на розгляд гетьманові відповідно до «прав і указів». Складно сказати, що тут малося на увазі. В юридичній збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ», містився артикул «Кто кого опорочит, что он не шляхтич и не воинского званія человек». Згідно з ним, відповідач мав сплатити штраф, якщо все ж з'ясується, що позивач – воїнського звання та належить до шляхетства⁴⁷. Хоч «Права...» так і не було запроваджено офіційно, але їх норми, очевидно, усе ж використовувалися на практиці.

Матеріали про образу честі гетьмана є важливим інструментом для реконструкції суспільних уявлень про владу та, водночас, для розуміння процесів її саморепрезентації. Правителі Гетьманщини XVIII ст. мислили себе керівниками окремішньої території, населеної людьми «гетьманського регіменту». Статус володаря над землею й підданими вимагав наслідування певних установлених норм і традицій, серед яких були дії, спрямовані на захист авторитету правителя – гетьманської честі. Змістове наповнення сюжетів про її зневагу дозволяє виокремити стереотипи, що ними характеризувалося правління кожного з гетьманів, а також загальні уявлення про конфлікт владних інтересів очільників Гетьманщини та імперського центру.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.69. – Арк.3.

⁴⁶ Ал. Андр. Из дел об оскорблении гетманской чести // Киевская старина. – 1884. – №12. – С.731–732.

⁴⁷ Права, за якими судиться малоросійський народ. – С.393.

The manifestations of insulting the ruler's honor in the 18 century Hetmanate are studied. Such offenses were not specifically regulated. Thus, each individual case decided using rules of "Lithuanian Statute", imperial acts or personal positions of Hetman. Offense Hetman honor is considered in the context of authority self-representation which based on the concept of Hetman status and in the context of perceptions of power and person of Hetman in contemporary society.

Keywords: Hetman, honor, sacralisation, monarch, law regulations, representation.

